

Závěr

Analýza čtyř Račínových spisů mne dovedla ke zjištění, že je jejich poetika poměrně konstantní, neboť v rozpětí šestnácti let nedoznala žádnou zásadní proměnu. Charakteristiku, kterou jsem uvedla u prvního spisu, můžeme v určitém zobecnění vztáhnout i na spisy ostatní. S jistou dávkou zjednodušení lze tvrdit, že typické znaky autorské poetiky jsou v nich jen různě frekventovány a variovány a že vystupují do popředí v proměnlivé míře.

Za určující projevy Račínovy tvorby považujíá pojetí dedikační předmluvy s využitím erbovních motivů (nejzdařileji ve Sněmu nebeském), projevy barokního patriotismu v rámcových úvodních částech (nejvýrazněji v prvním vydání *Operae ecclesiasticae*), techniku literární práce založenou na montáži (zvláště ve Čtyřech živlech), příměr jako základní stylový prostředek (hlavně v Duchovním zasnoubení). Významné postavení ve všech spisech má důkazový materiál, který slouží nejen jako potvrzení tezí odpovídajících dobové hierarchii hodnot z pozice katolické věrouky (akcentované především u Čtyř živlů a u Sněmu nebeského), ale i jako jeden ze základních zdrojů autorovy obraznosti (je zviditelněn zejména v Duchovním zasnoubení a v *Operae ecclesiasticae*).

V neposlední řadě mezi určující projevy Račínovy poetiky patří preference symboliky (nejzřetelnější ve Sněmu nebeském), polysémantický charakter všech jeho uměleckých prostředků sloužících konstantní ideji a konečně propracovaný mluvní charakter textů s výraznými kontaktními prostředky (působivými zejména v Duchovním zasnoubení a Čtyřech živlech).

V plánu tematickém jsou centrální motivy biblické, mariánské a motivy světců (tato linie vrcholí ve Sněmu nebeském) i motivy mysticko-erotické a vůbec senzualistické (umělecky propracované nejvíce v Duchovním zasnoubení a Čtyřech živlech). Motivická škála Račínových spisů je ovšem relativně široká, její různost souvisí do značné míry s materiálem, který je zcela podřízen ústřední ideji kontrastu dvou světů (pozemského a nebeského), ztvárněné v četných variantách. Zahrnuje také ideu výchovy pravého katolického křesťana a v této souvislosti se v textech objevují, i když zastoupeny nižší frekvencí, motivy sociální, vyjádřené z pozice nepriviligovaných vrstev jako důkazy autorovy sociální citlivosti i poměrně velké kritičnosti (najdeme je především v *Operae ecclesiasticae*).

Motivace a její hierarchie je do značné míry dána autorovými posuny v žánrových modifikacích jeho homiletiky, které našly i svůj odraz v jistém stylovém rozpětí jeho děl a tím ovlivnily jejich charakter i jejich předpokládanou recepci. Račínovo úsilí o žánrové posuny poznamenalo ovšem také úroveň jeho tvorby, jež je ve svých částech i celcích značně nevyrovnaná. První dva spisy (Duchovní

zasnoubení a Čtyry živlové) inklinují spíše ke stylu vysokému, třetí spis (*Operae ecclesiasticae*) ke stylu nižšímu a spis poslední (Sněm nebeský) stojí asi uprostřed. Toto stylové rozvrstvení je důsledkem různého sociálního určení.

Šestnáctistránkové Duchovní zasnoubení, tj. dedikační kázání k významné životní příležitosti, povýšené na základní symbol nábožensky exaltované doby, přesáhlo svůj primární příležitostný charakter. Napomohlo tomu nepochybně adekvátní ztvárnění exkluzivního tématu dvou šlechticů z významných rodů jako duchovních nevěst Kristových, autorova důmyslná práce s motivem zejména v linii mysticko-erotické a jeho úspěšná realizace cyklické motivace. Z dílčích prostředků určitou exkluzivnost textu podtrhuje např. funkční využití latinských citátů, pouze zde nepřekládaných do češtiny. Duchovním zasnoubením se autor představil jako slibný homiletik s poměrně vyzrálou poetikou, který ve svém prvním literárním projevu dokázal zdařile skloubit hlavní motivy v působivý nerozsáhlý celek.

Ve druhém spise Čtyry živlové je nejzřetelnější autorova aspirace vybočit z běžné homiletické produkce a začlenit so do nadčasové tvorby psané v duchu „jediné víry“. Žánrová modifikace více než třisetstránkového specifického typu postního kázání si vyžádala mnohostrunnější tematicko-motivický plán i jeho složitější a dymaničtější ztvárnění. Přispělo k němu nepochybně zvláště jisté žánrové napětí mezi „bojem“ a „diskursem“, základní tematický rámec čtyř živlů trestajících hříšníka, vyhocené kontrasty zatracení a spasení, snaha o netradiční kompozici a gradační tendenci a konečně využití dvou mimoliterárních faktů jako ústrojné součásti výstavby textu.

Z dílčích prostředků vytvářejí jeden z projevů vyššího stylu opět latinské citáty, které jsou zde na rozdíl od ostatních spisů častější ve funkci dynamického konstitutivního prvku a dodávají textu současně na monumentálnosti. Výrazněji však vyšší styl sugeruje hromadění řečnických figur, a to zejména apostrof přesahujících v invokace. Uvedené prostředky se vzájemně prolínají a spoluvytvářejí na nejzdařilejších místech textu gradační linii s vrcholem v atakování recipientů mementem věčného spasení, vystřídáním vzápětí kontrastní ideou věčné spásy. Autorovy kompoziční nezmary se sice dají do určité míry vysvětlit střetáváním tradičního modelu kazatelského projevu s tendencemi k netradiční kompozici „diskursů“, projevil se však zde i meze jeho talentu. Račínovy se už zčásti nepodařilo realizovat motivickou spjatost dílčích menších celků, jejíž porušování souvisí s jeho závislostí na vyxcerptovaném důkazovém materiálu, spojenou s úspornou snahou uplatnit jej, i když do motivické linie ústrojně nezapadá a neúměrně ji zatěžuje. A tak Čtyry živlové, Račínův nejsložitější a nejobecnější spis, syntetizující nejostřeji typické znaky vrcholného baroka, měl pro svou filozofickou a uměleckou exkluzivnost i určitou těžkopádnost pravděpodobně nejmenší čtenářskou recepci.

Svědčila by o tom koncepce dalšího, třetího spisu – téměř osmisetstránkové postily *Operae ecclesiasticae*. Je ze všech Račínových děl zjevně nejjednodušší a jeho srozumitelná forma je při porovnání se Čtyřmi živly až jistým překvapením. Račín totiž oprostuje svou poetiku, přestože zachovává všechny její základní znaky. Bezproblémové je tentokrát žánrové určení – *Operae ecclesiasti-*

cae jsou klasickým souborem nedělních kázání. Tento spis je také nejvíce orientován k pozemskému životu svým zaměřením na výchovu katolického křesťana pomáhajícího bližnímu a na kritiku křesťanů neplnících boží přikázání. Taková kritika, prováděná buď v obecné rovině, nebo z pozic nepriviligovaných vrstev, stojí v popředí autorova zájmu a zatlačuje do pozadí hřích kacífství, prezentovaný prostřednictvím sporadického exempla (dvě z téměř tří set). Operae obsahují v kontextu Račínových spisů logicky i nejvíc aktualizací. Najdeme zde i největší počet exemplů, někdy jednoduchých, jindy výrazněji beletrizovaných a specificky rozlišovaných podle druhů. Motivy exemplů a důkazového materiálu si Račín často zajímavě přizpůsobuje, a to i v biblických příbězích, což posiluje laicizační tendenci. Některé z úprav i výběr exemplů se světským vyzněním předznamenávají proměnu exempla v žánrové formy střední a krátké epiky. V daném kontextu je třeba ještě poznamenat, že se právě v Operae nejzřetelněji projevuje Račínova záliba v antických reáliích i jeho zájem zprostředkovat je čtenářům, ačkoli je vždy ještě podřizuje duchovnímu výkladu.

Základem konstrukce kázání v Operae je jeho název a perikopa, jejichž motivy spoluvytvářejí jeho hlavní linii. Současně však pozorujeme uvolněnou kompozici: v krajním případě konstatujeme rozpad kázání na několik samostatných částí i výskyt „slepých“ motivů, nesouvisejících s žádnou z motivických linií a do textu zařazených neústrojně. Přesto byly Operae ecclesiasticae pravděpodobně Račínovým nejpřitažlivějším spisem a rozhodně nejvíc odpovídaly požadavkům církevní hierarchie na produkci tohoto typu. Svědčí o tom fakt jejího druhého vydání na příkaz tehdejšího pražského arcibiskupa.

Sněmem nebeským stojí autor na pomezí obou námi určených základních typů své dosavadní produkce. Modifikace směrem k legendistickým prvkům dodala jeho poslednímu dílu na znacích vyššího stylu, přičemž nezměnila vlastní žánr svátečního kázání. Přidala mu na obecnosti a vynutila si i promyšlenější kompozici i větší tvůrčí kázeň. Obojí je patrné zvláště z autorovy pečlivé práce se symbolikou, a to zejména literní. Ta vytváří v porovnání s Operae navíc i nový zdařilý kompoziční moment – propojení jednotící linie kázání s literními symboly hlavně jmen světců a světic. Současně však tyto prostředky i hra se slovem vůbec signalizují posilování formalistní linie Račínovy postilografie. Vypjaté mysticko-erotické vyjádření motivů spjatých zde s topikou svatých dodává sice spisu na výlučnosti, nedosahuje však působivosti Duchovního zasnoubení.

Analýza Račínovy tvorby poukázala tedy především na její žánrové modifikace a stylové rozvrstvení. Různá zjištění komparatistická a genealogická dokazují, že homiletický žánr byl diferencovanější makrostrukturou, než se doposud uvádělo, a to patrně i v závislosti na řádové příslušnosti autorů. Z tohoto hlediska se jeví Karel Račín jako homiletik působící vedle dominantní jezuitské školy homiletické, nikoli ovšem proti ní. Ta se vyznačovala dvěma hlavními rysy: jednak propracovanou teorií, kterou se jezuitští homiletikové v praxi většinou důsledně řídili, jednak více či méně radikálními postoji protireformačními a „protikacířskými“. Na rozdíl od nich byl Račín ve vztahu k teorii nedůsledný, dokonce vědomě se od ní odchyloval a tím překvapoval svého posluchače a čtenáře. Na publikum působily asi přitažlivě momenty zklamaného

očekávání v oblasti kompozice a stylu a tyto momenty tak působí i na dnešní badatele. Takový rys hodnotím pozitivně jako uvolňování a inovování starého rétorického útvaru. Pokud jde o Račínův poměr k jinověrcům, nevyhnul se jako kazatel kritickým poznámkám vůči nim, ale reformace a kacířství nestojí v centru jeho zájmu. Izolovaně by se to dalo vysvětlit poměrně velkým časovým odstupem od Bílé hory, ovšem se zřetelem k jezuitské postilografii jde o diferenční rysy. Vyplynávají zřejmě především z jinořádového prostředí – theatsinského – a také z Račínovy jisté noblesnosti (které byla např. cizí vulgarizace). Výrazná diference mezi Račínem a soudobými jezuitu tkví též v tom, že produkovali velké kazatelské soubory, konvenčně uspořádané, zatímco Račín usiloval o určitou homiletickou různorodost.

Z jednotlivých kapitol vyplynuly tyto další závěry: V 1. kapitole to bylo zjištění o základních vývojových trendech českého barokologického bádání. Přínos 2. kapitoly spočívá ve shromáždění rozptýlených biografických a genealogických informací o rodině Račínů z Račína a v jejich porovnání s údaji archivních fondů. Hypoteticky bylo stanoveno Račínovo narození před rok 1660. V archivním záznamu o Račínově úmrtí (nach 1720) je pravděpodobně chyba, jak dosvědčuje text na poslední straně úvodní rámcové části Sněmu nebeského.

Ve 3. kapitole jsem dospěla ke zjištění, že u Račína je barokní mystika zdařile vytvářena autostylizací autorského subjektu do rolí obou duchovních snoubenců, přičemž role Kristových nevěst je dominantní. Z porovnání s mystikou středověkou zde formuluji závěr o výraznější „pozemské smyslnosti“ mystiky barokní, o zdobenější (ornamentálnější) symbolice s ní spojené a o jejím nápaditějším a četnějším vyjádření prolínáním symbolů několika druhů (barev, květin, čísel, liter). Dále určuji linii platónsko-augustinovskou jako základní odvozené filozofické východisko Račínova homiletického díla a bibli i její výklady v patristických spisech jako jeho dva rozhodující prameny.

Biblické citace patří také k hlavním zdrojům Račínova barokního senzualismu, kam lze ještě přiřadit zejména senzualismus františkánský, jak uvádím ve 4. kapitole. K termínu tzv. barokního pesimismu jsem v ní na základě svých analýz doplnila pracovní termín barokního optimismu. Zdůvodnila jsem jeho opodstatněnost základní ideou o řízenosti ďábla Bohem, ideovou a kompoziční převahou pólu odpuštění nad zatracením a zvýrazněnou ideou pokání jako předstupně odpuštění, které jsou v barokních textech v různé míře akcentovány, v námi analyzovaných spisech zvláště výrazně.

Z 5. kapitoly shrnuji, že určitá specifičnost Račínovy tvorby tkví v početném zastoupení exempla antického původu a v tendenci k rozlišování exemplů podle jejich pojmenování a hodnocení v závislosti na dobově podmíněném chápání jejich pravděpodobnosti. Račína určuji dále jako homiletika se sklonem k emblematickosti, rozvíjejícího příměr na základě paralel k exemplovým motivům. Při porovnání obou vydání *Operae ecclesiasticae* jsem došla k závěru, že se liší úvodní rámcovou částí, kde v prvním vydání autor také částečně formuluje své pojetí vlastenectví. K této problematice podotýkám, že je Račín ve všech svých spisech chápe zvláště jazykově (a to v pojetí obranném, s nímž také jeho jazykové uvědomění bezpochyby v první řadě souvisí), pak v menší

míře teritoriálně (jako dědičné krajiny rakouského panovnického domu) a nejméně čteně i konfesijně (jako celek „jediné víry“).

Ze 6. kapitoly resumuji sledování hagiografických motivů a vysvětluji je z duchovního klimatu doby její potřebou opřít se o jistoty a zvýraznit roli světců nejen jako ideálních vzorů zbožného chování, ale především jako ochránců Českého království a jeho přímluvců u Boha. Akcentování topoi mučení světců a zázraků, které se při něm odehrály, souvisí s pojetím smrti u barokních autorů, na rozdíl od středověku zobrazované s větší frekvencí mysticko-erotických momentů jako radost a naplnění smyslu pozemského života. Ten je zde často symbolizován jako běh nebo i tanec k Bohu. Zvýraznění motivů světcových útrap mělo nesporně i didaktický cíl v ideji o nesrovnatelně menších utrpeních posluchačů a čtenářů Račínovy doby a odpovídalo i protireformačnímu programu zaměřenému na zvýšení náboženské úcty k promyšleně inovovanému kultu světců a světic. V této kapitole jsem také identifikovala některé hagiografické prameny a charakterizovala Račina jako autora, který též ztvárňuje tzv. předobrazy zejména v linii antika – Starý zákon a Starý zákon – Nový zákon.

Nakonec naznačuji místo Račínovy tvorby v dalším literárním vývoji a poukazuji na její typologické paralely. Příležitostná slavnostnost Duchovního zasnování našla svou obdobu v řečnických projevech církevních i světských, vzrušené invokace země ze Čtyř živlů i jiné tropy a figury mají zase svou analogii v Máchově Máji a v těch uměleckých směrech, pro které je autonomnost básnického sdělení prioritní. Exempla ze spisu *Operae ecclesiasticae* se mohla stát zásobárnou drobné epiky, a to jak písemnictví umělého, tak ústní slovesnosti. Tematika Sněmu nebeského je dodnes živá pro část novodobé duchovní literatury například ideálem světců jako nedostižného vzoru zbožného chování.

Račínova homiletika tvoří jeden z článků dlouhého řetězu české literární tradice, zprostředkovávajících též hodnoty nadnárodní, především antické a středověké.